

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ПРОГРАМИ ДІЙ СЛІДЧОГО НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, УЧИНЕНИХ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ

Романенко Т. В.

Слідчі ситуації є обов'язковим компонентом процесу розслідування різних кримінальних правопорушень, а типова слідча ситуація - їхній окремий вид. Автором за результатами вивчення наукових праць, а також узагальненням матеріалів слідчо-судової практики виокремлено дві основні групи типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування шахрайств, учинених із використанням електронно-обчислювальної техніки: 1) в наявності є дані про подію та спосіб вчинення злочину, установчі дані про особу злочинця, яка вчинила шахрайство, відомі повністю або частково; 2) в наявності є дані про подію та спосіб вчинення злочину, установчі дані про особу злочинця, яка вчинила шахрайство, відсутні. Запропоновано особливості програми дій слідчого й характерні слідчі (розшукові) дії, виконання яких здійснюються в певній послідовності за кожною типовою слідчою ситуацією. За першою слідчою ситуацією: 1) допит потерпілого; 2) огляд місця події потерпілої особи; 3) тимчасовий доступ до речей і документів; 4) допит свідків; 5) обшук за місцем проживання злочинців; 6) слідчий огляд вилученого під час обшуку; 7) тимчасовий доступ до речей і документів, які могли використовуватись злочинцями з метою вчинення шахрайства; 8) допит затриманих осіб; 9) призначення та направлення на експертизу вилучених речей і документів у злочинця та потерпілого. За другою слідчою ситуацією: 1) допит потерпілого; 2) огляд місця вчинення злочину; 3) допит свідків; 4) тимчасовий доступ до речей і документів потерпілого, а також інших осіб; 5) призначення та направлення на експертизу вилучених речей і документів; 6) тимчасовий доступ до банківських установ і до Інтернет-провайдера; 7) надання доручення оперативному підрозділу на проведення комплексу негласних слідчих (розшукових) дій; 8) проведення обшуків; 9) слідчий огляд вилученого під час обшуку; 10) тимчасовий доступ до речей і документів, які могли використовуватись злочинцями; 11) допит затриманих осіб; 12) призначення та направлення на експертизу вилучених у злочинця речей і документів. Надано характеристики застосування окремих слідчих (розшукових) дій залежно від слідчої ситуації. Зазначено, що необхідно використовувати для типізації слід-

чих ситуацій початкового етапу розслідування шахрайств, учинених із використанням електронно-обчислювальної техніки, два взаємопов'язаних чинники, зокрема: 1) наявність інформації про особу злочинця; 2) спосіб вчинення злочину.

Ключові слова: типові слідчі ситуації, шахрайство, електронно-обчислювальна техніка, початковий етап розслідування, слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження.

Romanenko T. V. Typical investigation of the situation and programs of action for the investigator at the initial stage of investigation of frauds committed with the use of electronic and computer equipment

Investigative situations are a mandatory component of the process of investigating various criminal offenses, and a typical investigative situation is a separate type of investigative situation. According to the results of the study of scientific works, as well as the generalization of materials of investigative and judicial practice, the author singled out two main groups of typical investigative situations at the initial stage of investigation of frauds committed with the use electronic and computer equipment: 1) the data on the event and method of committing the crime and data on the identity of the offender who committed the fraud, are known completely or partly; 2) the data on the event and method of committing the crime and data on the identity of the offender who committed the fraud are missing. Features of the program of actions of the investigator and typical investigative (search) actions which performance is carried out in a certain sequence on each typical investigative situation are offered. According to the first investigative situation: 1) interrogation of the victim; 2) inspection of the crime scene; 3) temporary access to physical evidence and documents; 4) interrogation of witnesses; 5) search at the place of residence of offenders; 6) investigative inspection of the evidence, seized during the search; 7) temporary access to physical evidence and documents that could have been used by criminals to commit fraud; 8) interrogation of detainees; 9) appointment and referral of items

© Романенко Т. В., 2020

and documents, seized from the offender and the victim, for further examination. According to the second investigative situation: 1) interrogation of the victim; 2) inspection of the crime scene; 3) interrogation of witnesses; 4) temporary access to physical evidence and documents; 5) appointment and referral of seized items and documents; 6) temporary access to the databases of banking institutions and the Internet provider; 7) giving instructions to the operational unit to conduct a set of covert investigative (search) activities; 8) carrying out searches; 9) investigative inspection of the evidence, seized during the search; 10) temporary access to physical evidence and documents that could have been used by criminals to commit fraud; 11) interrogation of detainees; 12) appointment and referral of items and documents, seized from the offender, for further examination. The characteristic of application of separate investigative (search) activities, depending on an investigative situation, is given. It is noted that it is necessary to use two interrelated factors to typify the investigative situations on the initial stage of the investigation of fraud committed with the use of electronic and computer equipment, in particular: 1) the availability of information about the identity of the offender; 2) the method of committing the crime.

Key words: *typical investigative situations, fraud, computer technology, initial stage of investigation, investigative (search) activities, criminal proceedings.*

Постановка проблеми та її актуальність. На сучасному розвитку суспільства інформатизація створює інноваційні різновиди злочинних дій, що надають можливість розширенню зони охоплення різних напрямів протиправної діяльності. Серед вчинених останнім часом шахрайств набувають поширення злочини, що вчиняються з використанням комп'ютерної техніки, шахрайства з банківськими платіжними картками, шахрайства з оплатою міжнародних телефонних переговорів, шахрайства з використанням ігрових автоматів тощо.

Проте у зв'язку з недостатньою обізнаністю слідчих про різновиди типових слідчих ситуацій і відповідних їм слідчих версій відбувається погіршення ефективності початкового етапу розслідування у зв'язку з невірним визначенням напрямів розслідування, вибору комплексу слідчих дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальної техніки, систем і комп'ютерних мереж і мереж електров'язку (далі - ЕОТ) займалися у своїх дослідженнях багато вчених, зокрема Д.С. Азаров, А.І. Анапольська, М.П. Бікмурзін, В.В. Кузнецов, Ю.Ю. Орлов, Т.А. Пазинич, О.Е. Радут-

ний, М.В. Рудик, С.В. Самойлов, О.М. Стрільців, І.О. Юрченко, С.С. Чернявський та інші. Проте питання, присвячені дослідженню типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування шахрайств, учинених із використанням ЕОТ, на тепер залишилися не досить вивченими.

Мета статті полягає у визначенні особливостей типових слідчих ситуацій і характеристиці програми дій слідчого на початковому етапі розслідування шахрайства, вчиненого з використанням ЕОТ.

Виклад основного матеріалу. Першочергово варто зупинитись на короткій характеристиці поняття «типова слідча ситуація» через призму криміналістичної науки. Термін «слідча ситуація» має значну історію становлення та на тепер є одним із найглибше досліджених як із теоретичного, так і з практичного аспектів.

Серед науковців тривають дискусії щодо такої категорії. Один із підходів зумовлений тим, до якого розділу криміналістичної науки її варто віднести. Одна група науковців вважає, що вчення про слідчі ситуації тісно пов'язане з дослідженням проблем криміналістичної методики, й розглядає її як конструктивний елемент окремих методик розслідування. Так, М.О. Селіванов вказував, що слідча ситуація здійснює значний безпосередній вплив на методику розслідування злочину, ніж криміналістична характеристика. Цей факт потрібно враховувати в процесі планування проведення розслідування [1, с. 58]. Є.С. Хижняк впевнений, що слідча ситуація, як і криміналістична характеристика, є одним із визначальних інструментів слідчого, що надає можливість максимально збільшити ефективність розслідування злочинів, а володіння типовими слідчими ситуаціями дозволяє слідчому виявити коло пріоритетних завдань, мінімізувати вплив чи уникнути нецільової витрати часу й сил. На основі порівняння типової слідчої ситуації та ситуації, що сталася під час розслідування конкретного злочину, використовуючи взаємозв'язки між елементами криміналістичної характеристики цієї групи злочинів, слідчий зможе оптимально спланувати процес розслідування та найефективніше розв'язати завдання встановлення особи, яка вчинила злочин [2, с. 197].

Інші переконані, що слідча ситуація є категорією криміналістичної тактики. Наприклад, В.К. Весельський вважає, що слідча ситуація належить до кола понять криміналістичної тактики й у такій ролі реалізується в криміналістичній методиці. Це твердження він пояснює тим, що саме слідча ситуація зумовлює тактику

конкретних слідчих дій [3, с. 195]. В.В. Кікінчук пропонує під поняттям «типова слідча ситуація» розуміти сукупність умов, даних та інших факторів, що безпосередньо чи опосередковано впливають на особу, яка наділена правовим статусом, у певний момент розслідування нею окремого виду злочину й диктують чітку послідовність інтелектуальної діяльності як закономірного й властивого кожному розумового процесу (інколи на підсвідомому рівні), котрий знаходить своє відбиття в прийнятті відповідних процесуально обґрунтованих рішень [4, с. 135]. В.А. Журавель дає таке визначення поняття «типова слідча ситуація»: наукова абстракція, яка сформована на підставі апріорних знань, є результатом узагальнення та аналізу значного емпіричного матеріалу й в якій відбиті найзагальніші риси, що характеризують перебіг і стан розслідування на певному етапі (вихідному, початковому, наступному) [5, с. 106]. В.М. Шевчук «типовими слідчими ситуаціями» вважає ті ситуації, з якими стикається слідчий на початковому чи наступному етапі розслідування злочину залежно від повноти вихідних даних. Типові слідчі ситуації суттєво відрізняються від того, за яких умов здійснено злочин - очевидності чи неочевидності. Виокремлення типових слідчих ситуацій можливе за умови, якщо в основі типізації закладено ставлення підозрюваного до повідомлення про підозру [6, с. 126].

Р.Л. Степанюк стверджує, що типова слідча ситуація може бути визначена як сформульована на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів, абстрагована штучна модель, що відбиває стан наявної в слідчого інформації про обставини злочину й обставини, що склалися на певному етапі розслідування [7, с. 111]. С.С. Чернявський вбачає в типовій слідчій ситуації інформаційну модель із найважливішими властивостями й ознаками процесу розслідування в кримінальних провадженнях щодо злочинів певної категорії [8, с. 405]. І.В. Калініна розглядає типову слідчу ситуацію як сукупність об'єктивних положень, що виникають передусім на початковому етапі розслідування в разі незначного обсягу інформації та часто дублюються в практиці розслідування. Інформація про типові слідчі ситуації є результатом узагальнення практики розслідування певного виду злочинів [9, с. 215].

Варто погодитися з думкою Р.С. Степанюка про те, що типізація слідчих ситуацій можлива за умови виділення інформації про окремі найбільш значущі елементи, які часто зустрічаються. Науковець розподіляє їх на дві групи. Перша група

об'єднує відомості про окремі обставини злочинної діяльності (особу, котра вчинила злочин, сліди злочину, спосіб, предмет посягання та розмір заподіяної злочином шкоди, зв'язки з іншими злочинами). Друга група представлена сукупністю інформації про найважливіші обставини розслідування (стан доказової бази, лінію поведінки підозрюваних та інших учасників розслідування, сторонніх осіб, котрі намагаються втручатися в процес розслідування, можливості слідства тощо) [10, с. 111-112].

Зауважимо, що слідчу ситуацію доцільно вважати категорією, яка належить одночасно й до криміналістичної тактики, й до методики. Проте першочергове значення надається криміналістичній методиці, оскільки будь-яка слідча ситуація виникає на початку досудового розслідування, а слідчі дії є лише засобом розслідування. Слідчі ситуації є обов'язковим компонентом процесу розслідування різних кримінальних правопорушень, а типова слідча ситуація - їх окремий вид.

Таким чином, підбиваючи підсумок, зазначимо, що типові слідчі ситуації мають фундаментальне інформаційне й організаційно-методичне навантаження у визначенні методики розслідування кримінальних правопорушень, а самі типові слідчі ситуації початкового й подальших етапів розслідування є взаємопов'язаними. Водночас типові слідчі ситуації залежать від повноти інформації про: вчинений злочин, зокрема спосіб шахрайства, використання ЕОТ та інших засобів; особистість злочинця; особу потерпілого; предмет посягання та настання злочинних наслідків. За результатами узагальнення матеріалів слідчо-судової практики розслідування шахрайств, вчинених із використанням ЕОТ, можна виокремити дві основні групи типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування: 1) в наявності є дані про подію та спосіб вчинення злочину, установчі дані про особу злочинця, яка вчинила шахрайство, відомі повністю або частково; 2) в наявності є дані про подію та спосіб вчинення злочину, установчі дані про особу злочинця, яка вчинила шахрайство, відсутні.

Зупинимось саме на цих основних двох типових слідчих ситуаціях, не дивлячись на те, що під час розслідування шахрайства, вчинених із використанням ЕОТ, зустрічаються інші. Наприклад, є в наявності дані про подію вчинення злочину, разом із тим інформація про спосіб вчинення шахрайства не відомий, а установчі дані про особу злочинця, яка його вчинила, відсутні. Або приклад, коли за результатами проведених

оперативно-розшукових заходів чи повідомлень у засобах масової інформації було відкрито кримінальне провадження за фактом вчинення шахрайських дій щодо потерпілого, але останній відмовляється співпрацювати з правоохоронними органами як у частині підтвердження самого такого факту, так і подальшого його розслідування. Разом із тим такі типові слідчі ситуації зустрічаються в практичній діяльності поліції вкрай рідко й мають поодинокий характер.

Перша типова слідча ситуація - встановлено факт шахрайства з використанням ЕОТ, є первинна інформація про особу (групу осіб), які можуть бути причетні до вчинення такого злочину. У такій слідчій ситуації основні сили слідчого повинні бути спрямовані на вчасне й правильне закріплення слідів злочину (слідів роботи комп'ютерної системи, електронної чи телефонного листування зі злочинцем), а також перевірку причетності до протиправних діянь осіб, які були виявлені на місці вчинення злочину або установчі дані яких відомі. З цією метою проводяться такі дії: 1) допит потерпілого, під час якого з'ясовуються всі обставини вчинення шахрайства; 2) огляд місця події (службового або житлового приміщення, засобів комп'ютерної техніки, носіїв машинної інформації, документів і предметів). Водночас у такому випадку визначальним чинником у ситуації є своєчасність проведення такого огляду з метою збереження слідів шахрайства. Одержані докази можуть бути успішно використані на допиті підозрюваного для доведення його причетності до вчиненого злочину; допиті свідків-очевидців (за наявності); 3) тимчасовий доступ до речей і документів, які могли використовуватись із метою вчинення шахрайства або на яких зафіксовано сліди вчинення шахрайства з використанням ЕОТ; 4) допит свідків (за наявності таких) про обставини вчинення шахрайства; 5) обшук за місцем встановленого ЕОТ, за допомогою якого вчинялись шахрайські дії, а також за місцем проживання ймовірно причетних до вчинення злочину осіб; 6) слідчий огляд вилученого під час обшуку (ЕОТ, грошові кошти, документи на переказ, чорнові записи, банківські платіжні картки тощо); 7) тимчасовий доступ до речей і документів, які могли використовуватись злочинцями з метою вчинення шахрайства або на яких зафіксовано сліди вчинення шахрайства з використанням ЕОТ, а саме: до банківських установ щодо надання інформації про банківські перекази потерпілого й злочинця; до Інтернет-провайдера щодо надання інформації про IP-адреси злочинця, його електронної скриньки;

до операторів телефонного зв'язку щодо доступу до кореспонденції та дзвінків злочинця; 8) допит особи, яка підозрюється у вчиненні шахрайства, й подальше її затримання за наявності відповідних доказів; 9) призначення та спрямування на експертизу вилучених речей і документів у злочинця та потерпілого [4; 11, с. 123-124; 12, с. 21-24].

Основним напрямом програм дій слідчого в другій типовій слідчій ситуації є визначення кола осіб, які можуть бути причетні до вчинення шахрайства, й встановлення місцезнаходження ЕОТ, за допомогою якої вчинялись шахрайські дії. З цією метою: 1) допитується потерпіла особа; 2) проводиться огляд місця вчинення злочину (потерпілого) - електронної сторінки в соціальній мережі, з якої здійснювалось листування; 3) допитуються свідки (за наявності таких), яким можуть бути відомі обставини, що мають значення для кримінального провадження; 4) у разі необхідності здійснюється тимчасовий доступ до речей і документів потерпілого, а також інших осіб, які сприяли вчиненню шахрайства, на яких зафіксовано сліди вчинення шахрайства з використанням ЕОТ; 5) призначаються та спрямовуються на експертизу вилучені речі й документи потерпілого; 6) вимагається тимчасовий доступ до банківських установ щодо надання інформації про банківські перекази потерпілого й злочинця; до Інтернет-провайдера щодо надання інформації про IP-адреси злочинця, його електронної скриньки; до операторів телефонного зв'язку щодо доступу до кореспонденції та дзвінків злочинця; 7) надається доручення оперативному підрозділу Національної поліції України в порядку статті 40 Кримінального процесуального кодексу України на проведення комплексу негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення місцезнаходження ЕОТ, яке використовувалось під час шахрайства, здійснення організаційних заходів із метою персоналізації відомостей про користувачів, а також пошуку інформації в інформаційно-пошукових систем Національної поліції; 8) проводяться обшуки за місцем встановлених ЕОТ, з яких здійснювались шахрайські дії, а також за місцем проживання ймовірно причетних до вчинення злочину осіб; 9) слідчий оглядає вилучене під час обшуку (ЕОТ, грошові кошти, документи на переказ, чорнові записи, банківські платіжні картки тощо); 10) вимагається тимчасовий доступ до речей і документів, які могли використовуватись злочинцями з метою вчинення шахрайства або на яких зафіксовано сліди вчинення шахрайства з використанням ЕОТ, а саме до банківських

установ щодо надання інформації про банківські перекази потерпілого й злочинця; до Інтернет-провайдера щодо надання інформації про IP-адреси злочинця, його електронні скриньки; до операторів телефонного зв'язку щодо доступу до кореспонденції й дзвінків злочинця; 11) допитується особа, яка підозрюється у вчиненні шахрайства, й надалі вона затримується за наявності відповідних доказів; 12) призначаються та спрямовуються на експертизу вилучені в злочинця речі й документи [11, с. 123-125; 13, с. 22-40; 14, с. 15-23].

Досліджувані кримінальні провадження дозволяють зробити висновок про те, що слідчий (за тісною взаємодією з працівником оперативного підрозділу) після затримання підозрюваного й до взяття його під варту повинен провести всі можливі слідчі (розшукові) дії за участю цього підозрюваного, оскільки останній після застосування до нього примусового заходу може ретельно продумати тактику своєї поведінки під час проведення досудового розслідування та отримати раду від співкамерників із приводу злочину. Усе це може ускладнювати процес доказування в кримінальному провадженні [15, с. 76].

У процесі досудового розслідування шахрайства можуть виникати складні й конфліктні слідчі ситуації. Так, складні слідчі ситуації виникають, коли не досить доказів, тобто не вистачає відомостей про фактичні дані. Також до складних ситуацій можна віднести обставини, коли чиниться протидія слідчим і працівникам оперативних підрозділів. Крім того, в суб'єктів розслідування не досить часу, ресурсів і сил. Проблема значно ускладнюється в разі виникнення конфліктної ситуації, яка по суті є різновидністю складної слідчої ситуації. У такому разі стан міжособистісних відносин двох або більше суб'єктів, учасників криміналістичної діяльності є надто напруженим. Адже вони мають інтереси, які не збігаються, та прагнуть до досягнення протилежної мети, керуючись індивідуальними планами й намірами [16, с. 91].

Таким чином, кожній із перерахованих типових слідчих ситуацій притаманний певний алгоритм дій, який зумовлений сукупністю конкретних обставин.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що наведені вище типові слідчі ситуації, які виникають під час досудового розслідування шахрайств, вчинених із використанням ЕОТ, допомагають обрати напрям розслідування та оптимізувати його, а також вимагають висунення та перевірки слідчих версій. Для кожної слідчої ситуації притаманні характерні слідчі (розшукові) дії, вико-

нання яких здійснюється в певній послідовності. Таким чином, комплекс процесуальних дій під час розслідування перебуває в прямій залежності від характеру слідчої ситуації, а зміна останньої веде до перегляду системи розслідування злочину. Водночас вважаю можливим використовувати для типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування шахрайств, вчинених із використанням ЕОТ, два взаємопов'язаних чинники, зокрема: 1) наявність інформації про особу злочинця; 2) спосіб вчинення злочину.

Література

1. Селиванов Н.А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования преступлений. *Социалистическая законность*. 1977. № 2. С. 56-59.
2. Хижняк Є.С. Типові слідчі ситуації при розслідуванні статевих злочинів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 4. С. 197-199.
3. Весельський В.К. Слідча ситуація як категорія криміналістичної тактики. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. № 25. С. 193-199.
4. Кікінчук В.В. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування викрадень бюджетних коштів в агропромисловому комплексі. *Право і безпека*. 2013. № 2 (49). С. 131-135.
5. Журавель В.А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*. 2008. Вип. 8. С. 102-108.
6. Шевчук В.М. Слідчі ситуації та їх вплив на розробку тактичних операцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 6-3. Т. 2. С. 125-129.
7. Степанюк Р.Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 110-115
8. Чернявський С.С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 610 с.
9. Калініна І.В. Ситуаційна обумовленість розслідування господарських злочинів, пов'язаних із підробленням документів. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. 2013. Том 26 (65). С. 212-217.
10. Степанюк Р.Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 110-115.

11. Самойленко О.А. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 23. Одеса : Гельветика, 2019. С. 121-128.

12. Розслідування злочинів, учинених з використанням шкідливих програмних чи технічних засобів : методичні рекомендації / О.В. Вакуленко, О.М. Стрільців, О.С. Тарасенко та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 56 с.

13. Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері захисту інтелектуальної власності з використанням мережі Інтернет : методичні рекомендації / М.В. Гребенюк, В.Д. Гавловський, М.В. Гуцалюк та ін. Київ : Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України, 2019. 60 с.

14. Розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним розповсюдженням у мережі Інтернет медій-

ного контенту провайдерами програмних послуг та Інтернет-провайдерами : методичні рекомендації / О.М. Стрільців, О.С. Тарасенко, І.Р. Курилін та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 44 с.

15. Рівчаченко О.А. Розслідування незаконних дій з обладнанням для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 260 с.

16. Запорощенко Н.А. Розслідування організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 281 с.

*Романенко Т. В.,
ад'юнкт кафедри криміналістики
та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*